

Irina Chachulska

ORCID: 0000-0002-5160-3130

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

KILKA UWAG O PROWENIENCJI DWUTOMOWEGO GRADUAŁU CYSTERSÓW PELPLIŃSKICH*

Some remarks on the provenance of the two-volume gradual of the Pelplin Cistercians

Summary: The two-volume gradual (PL-PE 118 (449) and PL-PE 119 (450)), kept in the Bishop Bernard Szłaga Diocesan Library in Pelplin, has attracted the attention of researchers from various disciplines for years. Although the source has an extensive monograph, questions regarding its origin and dating have remained unresolved to date. Basing on the liturgical content of the book (primarily the *de sanctis* volume), it has been possible to date it to the period between 1268 and 1287. In addition, further indications have been provided for the possibility that the book was compiled around 1270. The researchers' previous findings regarding the possibility that the gradual was produced in Pogódki or Pelplin, or another scriptorium in the Polish lands, were rejected. The home monastery in Doberan (Bad Doberan, Mecklenburg) was pointed out as the probable place of the manuscript's origin (Doberan had already been pointed out by Tymon Titus Chmielecki, but without providing any concrete evidence). The article also draws attention to later marginal additions and added paper pages, attesting to the use of the book according to its original purpose at least until the 17th century.

Keywords: Pelplin Gradual, Cistercians, Pelplin, Doberan (Bad Doberan, Mecklenburg), Cistercian notation, Cistercian

Słowa kluczowe: gradual pelpliński, cystersi, Pelplin, Doberan (Bad Doberan, Meklemburgia), notacja cysterska, liturgia cysterska

* Publikacja powstała w ramach projektu kierowanego przez dr. Pawła Figurskiego, pt.: „Liturgia Poloniae. Katalog polskich rękopisów liturgicznych. Cz. 1: do około 1300 r.”, finansowanego ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu NPRH/DN/SP/495426/2021/10, całkowita wartość projektu 1 457 924,00 zł.

W zbiorach Biblioteki Diecezjalnej im. Biskupa Jana Bernarda Szłagi przechowywany jest dwutomowy graduał – PL-PE 118 (449) i PL-PE 119 (450)¹ – należący do pocysterskiej kolekcji stanowiącej cenną część księgozbioru biblioteki (il. 1). Zabytek jest dobrze znany polskim (ale nie tylko) mediewistom zajmującym się spuścizną książki rękopiśmiennej wieków średnich, stanowi bowiem jedno z najstarszych, a być może najstarsze cysterskie źródło liturgiczno-muzyczne zachowane na Pomorzu. Graduał Pelpliński² uwzględniany był w wielu badaniach poświęconych problematyce historycznej, zdobnictwa książkowego, muzykologicznej, paleograficznej jak też bibliotekoznawczej, był także szczegółowo opisywany od strony źródłoznawczej i kodykologicznej³. Dwutomowa księga

¹ Dla oznaczenia rękopisów zastosowano sigła biblioteczne używane przez Répertoire International des Sources Musicales (RISM) wraz z aktualną sygnaturą rękopisu. Sigła poszczególnych bibliotek są dostępne na stronie: <https://rism.info/community/sigla.html> [dostęp 28.02.2024].

² W ten sposób określane będzie dalej dwuczęściowy graduał PL-PE 118 (449) i PL-PE 119 (450).

³ Do ważniejszych prac uwzględniających dwutomowy Graduał Pelpliński należą m.in.: T.T. Chmielecki, *Dwutomowy graduał cysterski ms. 118 i 119 z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie w świetle europejskiej i polskiej tradycji liturgiczno-muzycznej. Studium źródłoznawcze*, Romae 1994; E. Hinz, *Notacja muzyczna graduału rkp. 118/119 z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Musica Medi Aevi” 1969, t. 3, s. 43–58; T. Maciejewski, *Kyryale cysterskie w najstarszych rękopisach polskich (XIII–XIV w.)*, „Musica Medi Aevi” 1969, t. 3, s. 59–90; M. F. Marszałkowski, *Średniowieczne rękopisy iluminowane z cysterskiego skryptorium w Pelplinie*, t. 1–2, Toruń 2024; J. Morawski, *Historia muzyki polskiej*, t. 1, *Średniowiecze. Cz. I: do roku 1320*, Warszawa 2006; J. Pikulik, *Polskie graduały średniowieczne*, Warszawa 2001; J. Szendrei, *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII–XVI wieku*, [w:] *Notae musicae artis*, red. E. Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 187–281. Zob. także: I. Błaszczyk, *Iluminacje średniowiecznych rękopisów ze zbiorów pomorskich*, „Gdańskie Studia Muzealne” 1981, t. 3, s. 107–125; B. Góra, *Książka w kulturze pelplińskiego konwentu cystersów (1276–1823) w świetle zachowanej kroniki klasztornej i księgozbioru*, „Rocznik Gdański” 2001, t. 61, nr 2, s. 105–123; E. Hinz, *Cechy paleograficzne średniowiecznych graduałów cysterskich z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Studia Pelplińskie” 1988, t. 19, s. 313–329; Ibidem, *Z dziejów muzyki kościelnej w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1994; M.F. Marszałkowski, *Rękopisy średniowieczne pelplińskich cystersów*, „Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie” 2021, t. 22, s. 15–26; Ibidem, *Doberaner Handschriften in der Bibliothek des Prieserseminars in Pelplin*, [w:] *Die Ausstattung des Doberaner Münsters. Kunst im Kontext*, Hg.G. Weilandt, Petersburg 2017, s. 185–189; Ibidem, *Handschriften Doberaner Provenienz in der Diözesanbibliothek Pelplin*, „Convent, Beiträge zur Geschichte des Klosterwesens in Mecklenburg und Vorpommern” 2020, t. 8, s. 44–71; T. Miazga, *Notacja gregoriańska w świetle polskich rękopisów liturgicznych*, Graz 1984; J. Morawski, *Polska liryka muzyczna w średniowieczu. Repertuar sekwencyjny cystersów (XIII–XVI w.)*, Warszawa 1973, s. 20, 41, 192, 193, 248, 301; Ibidem, *Ze studiów nad sekwencjami cysterskimi w Polsce*, „Musica Medi Aevi” 1965, t. 1, s. 69–88; A. Nadolny, *Najstarsze rękopisy cysterskie w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, [w:] *Biblioteki i skryptoria cysterskie na Pomorzu. Pelplin 23-25 maja 2008*, red. A. Słyszewska, Pelplin 2010, s. 75–90; K. Nierzwicki, *Zabytki piśmiennictwa*, [w:] *Skarby Pelplina*, red. R. Ciecholewski, Pelplin 1999, s. 187–237; M. Nierzwicka, *Iluminacje rękopisów dawnego opactwa cystersów pelplińskich. Średniowieczne kodeksy ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, [w:] *Pelplin: 725*

doczekała się również studiów monograficznych – są nimi publikacja Edwarda Hinza o notacji muzycznej gradualu⁴ oraz obszerne studium źródłoznawcze Tymona Tytusa Chmieleckiego pt. „Dwutomowy gradual cysterski ms. 118 i ms. 119 z biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie w świetle europejskiej i polskiej tradycji liturgiczno-muzycznej” z 1994 r.

Wszyscy badacze są zgodni co do cysterskiego pochodzenia księgi. Świadczą o tym m. in. charakterystyczny dla cysterskich gradualów układ⁵, odpowiadający cysterskiej tradycji liturgicznej kalendarz, jak też kształt muzyczny poszczególnych kompozycji, zgodny z postulatami reformy chorałowej zainicjowanej przez samego św. Bernarda z Clairvaux (1134)⁶. Nie ma również wątpliwości co do pelplińskiej proveniencji zabytku, bowiem na wyklejce przedniej okładziny wpisana jest nota własnościowa, jakkolwiek pochodząca dopiero z czasów nowożytnych (XVII w.)⁷. W literaturze powszechnie przyjmuje się XIII wiek jako czas powstania rękopisu, brak natomiast jednoznacznych opinii co do miejsca sporządzenia księgi: wśród najczęstszych przypuszczeń wymieniane jest opactwo doberańskie – klasztor macierzysty konwentu pelplińskiego – choć brak ku temu przekonujących dowodów. W niniejszym artykule, w oparciu o kryteria liturgiczne oraz historyczne, podjęto próbę skorygowania dotychczasowych twierdzeń oraz bardziej precyzyjnego i lepiej uargumentowanego ustalenia czasu i miejsca powstania muzycznej księgi z Pelplina.

rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu, red. D. Dekański, B. A. Grenz, A. Słyszewska, A. M. Wyrwa, Pelplin–Tczew 2002, s. 169–197; J. Pikulik, *Indeks śpiewów ordinarium missae w gradualach polskich do 1600*, [w:] *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*, t. 2, red. J. Pikulik, Warszawa 1978, s. 139–272; *Ibidem*, *Śpiewy Alleluia o Najświętszej Maryi Pannie w polskich gradualach przedtrydenckich*, [w:] *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*, t. 6, red. J. Pikulik, Warszawa 1984; Z. Rozanow, *Ikonoografia rękopisów biblioteki cystersów w Pelplinie a ich gatunki literackie*, [w:] *Treści dzieła sztuki. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Gdańsk, grudzień 1966*, red. M. Witwińska, Gdańsk 1969, s. 33–52; A. Sutkowski, *Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych*, „*Musica Medi Aevi*” 1965, t. 1, s. 51–68; J. Wenta, *Świadectwa fundacji pelplińskiej. Na marginesie «fundatio» i pierwszych dokumentów*, [w:] *Pelplin: 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*, red. D. A. Dekański i in., Pelplin–Tczew 2002, s. 27–37; J. Wojtkowski, *Przedmiot liturgicznego kultu Matki Boskiej w Polsce XIII wieku*, „*Studia Warmińskie*” 1965, t. 2, s. 205–259.

⁴ E. Hinz, *Notacja muzyczna*, s. 43–58.

⁵ Zob. więcej na ten temat: I. Chachulska, *O trzech zabytkach muzyczno-liturgicznych z kolekcji Baworowskich przechowywanych w Bibliotece Narodowej*, „*Muzyka*” 2021, nr 1, s. 56.

⁶ Chodzi tu o cechy takie jak: zawężony do decymy ambitus melodii, skrócenie melizmatów, wyraźna tendencja do zachowania jedności modalnej. O wspomnianej reformie chorałowej zob: C. Maître, *Authority and Reason in the Cistercian Theory of Music*, „*Cistercian Studies Quarterly*” 1994, t. 29, nr 2, s. 197–208.

⁷ PL-PE 118 (449), wyklejka przedniej okładziny: *Liber B. M. de Populis seu in Polplin. Compactus de novo a pia memoriae Fratris Francisci Bernardi Vestphalo; qui mortem oppetiit anno Domini 1648 Maii 3 Diaconus.*

Poparte szerszą argumentacją hipotezy dotyczące pochodzenia księgi przedstawiają jedynie Edward Hinz oraz Tymon Tytus Chmielecki⁸. Pierwszy z nich ustala możliwy okres powstania księgi na przedział czasowy obejmujący niemal sto lat, wyznaczając terminy *ante* i *post quem* odpowiednio obecnością formularza na święto *Undecim milium virginum*, wprowadzonego do kalendarza cysterskiego w 1220 r. (jako wspomnienie, tj. *Commemoratio*), oraz brakiem święta Bożego Ciała, zatwierdzonego przez cysterską kapitułę generalną w roku 1318⁹. Drugi badacz najpierw wskazuje na datację opartą na treści liturgicznej (1220–1318), przywołując te same obchody, na których opierała się argumentacja Hinsa, ostatecznie jednak sugeruje zakres lat 1258–1274¹⁰. Przyjęcie takiego właśnie datowania wynika z założenia, że księga musiała – zdaniem Chmieleckiego – należeć do pierwotnego wyposażenia cystersów doberańskich: w roku 1258 mieli przybyć pierwsi mnisi z Doberanu do Pogódek (skąd ostatecznie nastąpiła translokacja klasztoru do Pelplina)¹¹ w celu przeprowadzenia rozpoznania terenu przeznaczonego na budowę nowego klasztoru, zaś w roku 1274 miała miejsce fundacja opactwa pelplińskiego¹². Jednak autor nie przedstawia przekonujących dowodów, a cała argumentacja sprowadza się w istocie do przypuszczeń¹³.

Wskazania przez obu badaczy święta *Undecim milium virginum* jako determinanty *post quem* nie można w tym przypadku uznać za trafne. Jakkolwiek rzeczywiście zostało ono zatwierdzone przez kapitułę generalną już w 1220 r. (statut 10), jego obchody upowszechniły się w całym zakonie cysterskim do-

⁸ Zagadnienie pochodzenia dwutomowego *graduału* (PL-PE 118 (449) i PL-PE 119 (450)) omawia w swojej rozprawie doktorskiej Mateusz Marszałkowski, z tym, że autor ten w przypadku wspomnianych kodeksów w dużej mierze opiera się na ustaleniach T. T. Chmieleckiego, jak też E. Hinsa – zob. M. F. Marszałkowski, *Średniowieczne rękopisy*, t. 1, s. 59–60, 126–127.

⁹ E. Hinz twierdzi, iż za datowaniem *graduału* na wiek XIII w. lub najpóźniej początek XIV w. przemawiają cechy notacji muzycznej, wykazujące – jego zdaniem – silne pokrewieństwo z cechami zapisu muzycznego w innych cysterskich zabytkach tego czasu, wskazując przy tym na *graduał* lubiański z około 1240 r. (PL-WRu I F 414). Notacja śląskiego *graduału* nie wykazuje jednak bliskiego pokrewieństwa z notacją zabytku pelplińskiego; różnice można stwierdzić zarówno w strukturze neum (zabytek śląski prezentuje dość „czystą” wersję notacji cysterskiej w grafii gotyckiej), jak też na płaszczyźnie kaligrafii (m.in. kształt główek nutowych) – por. E. Hinz, *Notacja muzyczna*, s. 44.

¹⁰ T. T. Chmielecki, *Dwutomowy graduał*, s. 101–104.

¹¹ O powodach translokacji opactwa – zob. J. Ciemnołoński, J. St. Pasierb, *Pelplin*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 6.

¹² Chmielecki zawięza górną granicę do 1274 r., choć jest to tylko data nadania cystersom wsi Pelplin przez księcia Mściwoja II (celem nadania było założenie nowego opactwa). Z Pogódek cystersi zaczęli się przenosić dopiero w 1276 r. – zob. A. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 144–145; K. Bruski, A. Konieczny, *Pogódki-Pelplin*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2, *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, Poznań 1999, s. 299–313.

¹³ T. T. Chmielecki, *Dwutomowy graduał*, s. 101–104.

piero po podniesieniu rangi liturgicznej święta do rytu dwunastolekcyjnego w 1260 r.¹⁴. Zarazem obaj autorzy odnotowują brak w Graduale Pelplińskim niektórych świętych wprowadzonych po 1220 roku – m.in. św. Franciszka (1228 r.) i św. Dominika (1255 r.) – tym razem sugerując możliwość celowego pominięcia tych świętych przez skrybę ze względu na niższą rangę świąt i związany z tym brak własnych formularzy. Rozumowanie to wydaje się nieuzasadnione, ponieważ w przypadkach, gdy dla określonego święta nie stosowano osobnego formularza, w odpowiednim miejscu umieszczano rubrykę z odwołaniem do innego, jak np. *Francisci sicut Antonii*. Nieobecność obchodów liturgicznych św. Franciszka i św. Dominika w rękopisie pelplińskim wydaje się nieistotne dla datowania rękopisu z innego powodu, bowiem, jak wynika ze wstępnych badań, akurat ci święci byli wprowadzani do liturgii cysterskiej na terenach Środkowej Europy z pewnym opóźnieniem¹⁵.

Nie zauważono natomiast dotychczas obecności w Graduale Pelplińskim trzech ważnych dla liturgii cysterskiej świętych wprowadzonych do kalendarza w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIII w.¹⁶ – św. Lamberta (1246 r.)¹⁷, św. Edmunda (1247 r.)¹⁸ oraz św. Piotra męczennika (1255 r.)¹⁹. Ponadto, w rękopisie występuje również św. Julian, którego kult został zatwierdzony w liturgii cysterskiej przez kapitułę generalną w roku 1267; zaś w następnym roku obchody tego świętego przeniesiono z 27 na 29 stycznia, tj. po przypadającej na 28 stycznia oktawie św. Agnieszki²⁰. W rękopisie PL-PE 119 (450) św. Julian pojawia się po oktawie św. Agnieszki, co oznaczałoby, że rękopis powstał po dokonaniu w kalendarzu zmian dotyczących terminu obchodów – a więc po 1268 r. Z dużym prawdopodobieństwem można zatem przyjąć rok 1268 jako termin *post quem* dla pelplińskiego zabytku.

Więcej trudności nastręcza ustalenie terminu *ante quem*. W świetle analizy cech pisma muzycznego przyjęty przez obu badaczy rok 1318 (ustanowienie święta Bożego Ciała w całym Kościele) wydaje się zbyt odległy. Notacja muzyczna graduálu wykazuje bowiem jeszcze dość silne związki z tzw. notacją cysterską

¹⁴ S. R. Marosszéki, *Les origines du chant cistercien: recherches sur les réformes du plain-chant cistercien au XIIIe siècle*, „Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis”, 1952, t. 8, fasc. 1/2, s. 45. Stosunkowo wcześniej święto 11 Tysięcy Dziewic zostało wprowadzone w cysterskich ośrodkach na obszarze Zachodnich Niemiec (szczególnie w Kolonii), gdzie kult św. Urszuli był silnie rozwinięty jako świętej lokalnej (warto odnotować, że święto jest obecne w XII-wiecznym kolektarzu łądzkim (US-NHub Ms. 883), natomiast w rękopisach śląskich pojawia się po 1260 r.

¹⁵ Potwierdzają to m. in. rękopisy cystersów śląskich, w których dodano tych świętych w drugiej połowie XIII w. (np. PL-WRu I F 414, PL-Wn 12496 IV).

¹⁶ Są również obecni we wszystkich cysterskich księgach śląskiej proveniencji.

¹⁷ PL-PE 119 (450), f. 43r.

¹⁸ PL-PE 119 (450), f. 46v.

¹⁹ PL-PE 119 (450), f. 24v.

²⁰ S. R. Marosszéki, *Les origines*, s. 45.

(w grafii gotyckiej), podczas gdy w innym rękopisie pelplińskim pochodzącym z samego początku XIV w. – cysterskim antyfonarzu PL-PE L 36²¹ – zachodzą już zdecydowane zmiany w strukturze neum podstawowych (np. podczas gdy skryba Graduału Pelplińskiego dla virgi stosuje głównie charakterystyczną dla notacji cysterskiej formę z główką skierowaną w lewo od laseczki, kopista antyfonarza używa wyłącznie formy z główką skierowaną w prawo, por. il. 2 i il. 3).

W kontekście ustalania daty *ante quem* warte odnotowania są również inne „nieobecności”. W Graduale Pelplińskim nie pojawia się m. in. św. Eligiusz, który od roku 1287 był czczony przez cystersów w najwyższym rycie, z dwunastoma lekcjami i dwiema mszami, jego celowe pominięcie byłoby zatem mało prawdopodobne. Brak też Wigilii Narodzenia NMP, którą zgodnie z postanowieniami kapituły generalnej wprowadzono do celebracji liturgicznych w 1289 r. Biorąc pod uwagę, jaką czią cystersi darzyli Matkę Bożą – m.in. poświęcając jej wszystkie swoje konwenty²² – trudno sobie wyobrazić, by ustanowione przez kapitułę generalną kolejne obchody maryjne nie zostały natychmiast wprowadzone w poszczególnych ośrodkach klasztornych. Uzasadnione byłoby zatem przyjęcie 1287 r., jako terminu *ante quem*. Przemawiałyby za tym również kolejne braki w *proprium de sanctis* (PL-PE 119 (450)): w księdze nie znalazły się tak ważne dla cystersów obchody jak św. Jana Chryzostoma (1294 r.), Wigilii Oczyszczenia NMP (1294 r.) oraz św. Ludwika (1298 r.), nieobecność których, choć zauważona została zarówno przez Hinza jak i Chmieleckiego, nie została jednak zinterpretowana w kontekście datowania zabytku.

Warte uwagi jest kolejne zjawisko obecne w treści liturgicznej graduału. Otóż św. Nikomedes pojawia się w graduale dwukrotnie: zarówno po św. Eufemii, gdzie został zapisany przez głównego kopistę (PL-PE 119 (450), f. 43r), jak i bezpośrednio przed Marcelem i Piotrem, tym razem dodany ręką późniejszą (PL-PE 119 (450), f. 25v). To oznaczałoby, że początkowo ów święty był czczony przez cystersów 15 września, a dopiero po pewnym czasie wspomnienie liturgiczne zostało przeniesione na dzień 1 czerwca²³. Potwierdzenie tej zmiany znajdujemy również w grupie rękopisów śląskich²⁴. W śląskich liturgiach cy-

²¹ Więcej o notacji cysterskiej zob. J. Szendrei, *Notacja liniowa*, s. 195, 234, 245; Mateusz Marszałkowski wskazuje na pelplińskie pochodzenie antyfonarza L 36 z Biblioteki Diecezjalnej im. Biskupa Jana Bernarda Szłagi w Pelplinie, datując go na początek XIV w. M. F. Marszałkowski, *Średniowieczne rękopisy*, t. 1, s. 136, 152, 222, 233, 234, 260; t. 2, s. 340-342.

²² Wszystkie konwenty cysterskie zgodnie z uchwałami kapituł generalnych miały być poświęcone Matce Bożej, a Matkę Bożą Wniebowziętą założyciele zakonu (św. Robert z Molesme, św. Alberik, św. Stefan Harding) obrali za szczególną patronkę, zob.: F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002, s. 244, przyp. 171; K. Kuźmak, *Bernard z Clairvaux. Kult*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. 2, Lublin 1976, szp. 306.

²³ Por. kalendarz cysterski w: F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów*, s. 230, 248.

²⁴ Por. PL-WRu 415, PL-WRu I F 414, PL-Wn 12496 IV, PL-WRu I F 411.

sterskich pochodzących sprzed 1255 r. św. Nikomedes jest notowany podobnie jak w PL-PE 119 (450) – tj. ręką główną w dniu 15 września oraz dodany późniejszą (ale jeszcze XIII-wieczną) w dniu 1 czerwca. Najstarszym zaś (z grupy śląskiej) zidentyfikowanym rękopisem odnotowującym św. Nikomedesa wyłącznie 1 czerwca (jako zapis oryginalny) jest graduł lubiąski PL-WRu I F 411, pochodzący z ok. 1271 r.²⁵. Powyższe obserwacje z jednej strony potwierdzają określony powyżej czas sporządzenia księgi (lata 1268-1287), z drugiej zaś budzą pokusę przesunięcia terminu *ante quem* na rok 1271 r., kiedy św. Nikomedes pojawia się po raz pierwszy pod drugą datą (1 czerwca) w warstwie oryginalnej rękopisu lubiąskiego. Jednakże ze względu na wstępny charakter badań tego zjawiska (zmiany daty wspomnienia św. Nikomedesa), datacja ta (tj. przed 1271) pozostaje na razie w obszarze spekulacji.

W odniesieniu do miejsca pochodzenia Gradułu Pelplińskiego również brakuje jednoznacznych opinii popartych solidną argumentacją. Edward Hinz stwierdził, że księga mogła powstać zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami. Mógł to być jego zdaniem Pelplin lub Doberan (Bad Doberan w Meklemburgii), czy wręcz jakiegokolwiek inne opactwo niemieckie. Dodatkowo, rozważał także opcję pochodzenia z jednego ze skryptoriów na Śląsku, w Wielkopolsce, a nawet w Małopolsce²⁶. Chmielecki natomiast dość jednoznacznie wypowiedział się za obcym pochodzeniem rękopisu, sugerując Doberan jako najbardziej prawdopodobne miejsce produkcji. Podobnie jak w przypadku datowania, argumentacja badacza wynika z przyjęcia mocno dyskusyjnych założeń, w tym ograniczenia możliwych odpowiedzi do dwóch: „czy graduł Pel jest produkcją rodzimą, tzn. wywodzi się ze skryptorium pelplińskiego, czy też raczej przybył do nas z zewnątrz, wchodząc w skład ksiąg liturgicznych, które stanowiły zwykle wyposażenie nowego klasztoru przez macierzyste opactwo?”. Pierwszą możliwość Chmielecki od razu wyklucza, argumentując, że jeszcze długo po 1274 roku Pelplin raczej nie dysponował własnym skryptorium²⁷. Założenie to o tyle dziwi, iż, przyjmując rok 1318 jako pewny termin *ante quem*, nie można wykluczyć możliwości istnienia skryptorium pelplińskiego w tym czasie – mogło bowiem istnieć już na przełomie XIII/XIV²⁸. Na potwierdzenie swojej tezy o obcym pochodzeniu

²⁵ Księgi śląskich cystersów powstałe po roku około 1270 (tj. po PL-WRu I F 411) notują św. Nikomedesa 1 czerwca, podczas gdy starsze – z pierwszej połowy XIII w. – 15 września. Inne przykłady rękopisów cysterskich (z pierwszej połowy i połowy XIII w.) notujące św. Nikomedesa 15 września: D-KA Kl.L.25, D-KA Lichtental 46, D-Mbs Clm 02643; rękopis notujący świętego 1 czerwca (1 poł. XIV w.): D-Mbs Clm 23056.

²⁶ E. Hinz, *Notacja muzyczna*, s. 45.

²⁷ T. T. Chmielecki, *Dwutomowy graduł*, s. 102.

²⁸ Przyjmuje się, że około 25 lat po utworzeniu nowego opactwa cysterskiego, powinno ono już dysponować własnym skryptorium – zob. A. Wałkowski, *Biblioteka klasztorna jako miejsce pracy średniowiecznego uczonego. Rozważania na tle badań piśmiennictwa cystersów*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2005, t. 83, s. 113.

graduálu autor m.in. przywołał fakt nieuwzględnienia go w kronice pelplińskiej²⁹ wśród innych wymienianych w niej dzieł pelplińskiej produkcji. Warto jednak zauważyć, że kronika ta została spisana w czasach nowożytnych i, choć zawiera wpisy pochodzące ze starszych źródeł, brak podstaw, by uznać zawarte w niej przekazy za kompletne³⁰.

W świetle przedstawionych ustaleń dotyczących treści liturgicznej zabytku i wynikającego z tego datowania na okres 1268-1289 (1271?), rzeczywiście należy wykluczyć możliwość sporządzenia księgi w Pogódkach. Co więcej, najprawdopodobniej nigdy nie doszło tam do zorganizowania skryptorium, bowiem oficjalna wizytacja miejsca fundacji tej filii doberańskiej – którą mieli przeprowadzić mnisi z Bukowa i opactwa w Kamp – została wyznaczona przez kapitułę generalną dopiero w roku 1266³¹ (rok 1258 to zaledwie początek procesu fundacyjnego), a już dziesięć lat później mnisi zamieszkali w Pelplinie³². Biorąc pod uwagę datację księgi, mało prawdopodobne jest również jej pelplińskie pochodzenie. Nie bez znaczenia wydaje się w tym kontekście brak w *proprium de sanctis* świętych w sposób szczególnie czczonych w Polsce, m. in. św. Stanisława, którego kapituła generalna poleciła w 1255 roku czcić dwunastolekcyjnym rytym z dwiema mszami (!) *per totam Poloniam*. Św. Stanisława wymieniano również wśród patronów opactwa pelplińskiego³³. Ponadto, święty ten, wraz ze św. Wacławem został dopisany najpewniej jeszcze XIII-wieczną ręką, a więc niemal na samym początku użytkowania księgi.

A zatem przypuszczenia Chmieleckiego dotyczące obcego pochodzenia dwutomowego graduálu znajdują uzasadnienie zarówno w jego treści liturgicznej, jak i w kontekście historycznym (proces fundacji). Bez wątplenia to macierz zaopatrywała swoją filię w niezbędne wyposażenie liturgiczne w okresie początkowym, tym samym doberańskie pochodzenie księgi wydaje się najbardziej prawdopodobne. Rzecz jasna, można założyć, że opactwo doberańskie mogło przekazać swojej filii egzemplarz starszy, „zbywający”, np. pochodzący jeszcze

²⁹ Spisana w XVII w. dwutomowa Kronika Pelplińska obejmuje dzieje klasztoru od przybycia mnichów do Pogódek do roku 1688. Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szlagi w Pelplinie, ms. 421 (622), ms. 422 (623): *Chronica Monasterii Sacri Ordinis Cisterciensium Pelplini*, t. 1-2. Zob. S. Kujot, *Kronika Pelplińska, Szkic bibliograficzny*, Poznań 1876.

³⁰ Zarówno w kwestii datacji jak i miejsca pochodzenia argumentacja Chmieleckiego oparta jest na niepewnych założeniach i nie jest podparta solidnym uzasadnieniem; nie jest zadaniem autora w tym miejscu dokładne referowanie wszystkich niedostatków wywodów badacza. Zob. T.T. Chmielecki, *Dwutomowy gradual*, s. 101–104.

³¹ *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, wyd. J.M. Canivez, t. 3, Louvain 1933-1941, s. 55.

³² A.M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 141–157; Bruski K., Koniczny A., *Pogódki-Pelplin*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2, *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, Poznań 1999, s. 299–313.

³³ J. Ciemnołowski, J. St. Pasierb, *Pelplin*, s. 6–7.

z jego własnej macierzy – jak to czasem zdarzało się przy kompletowaniu wyposażenia dla filii – jednakże w kontekście datacji gradualu należy wykluczyć taką możliwość.

Nie sposób przeoczyć także pewnej niedbałości zarówno w zapisie, jak i w zdobieniu obu tomów rękopisu³⁴, która mogła być przejawem pośpiechu w przygotowywaniu księgi. Nie można zatem wykluczyć, że prace nad dwutomowym gradualem rozpoczęto bezpośrednio po oficjalnej wizytacji miejsca fundacji filii doberańskiej (tj. po 1266 r.), który miał być częścią wyposażenia pierwotnego, co oznaczałoby także, że oba woluminy powstały bliżej dolnej granicy ustalonego okresu, czyli właśnie około 1268 r. W tej sytuacji nie można wykluczyć, że notatka z (nowożytnej) kroniki pelplińskiej, opatrzona datą 1323 i mówiąca o istnieniu gradualu przywiezionego do Pelplina przez pierwszych mnichów doberańskich, może odnosić się do omawianej dwutomowej księgi: „liber est antiquissimus et propter sui vetustatem putatur de Doberano allatus in primo fratrum adventu”³⁵.

Reasumując, z dużą pewnością można stwierdzić, że dwutomowy Graduał Pelpliński PL-PE 118 (449) i PL-PE 119 (450) ma swoje korzenie w Doberanie, zaś jego datowanie mieści się w trzeciej tercji wieku XIII (ze wskazaniem na około 1270 rok). Dwutomowa księga niewątpliwie była używana w Pelplinie, na co wskazuje nowożytna nota własnościowa. Z kolei liczne uzupełnienia marginalne, jak też dodane, prawdopodobnie podczas przeoprawiania (XVII w.), karty papierowe – wypełniające brakujące treści – poświadczają ciągłe posługiwanie się tą księgą w sprawowaniu liturgii co najmniej do XVII wieku.

³⁴ Na niestaranne wykonanie zdobienia zwraca uwagę Mateusz Marszałkowski, przypisując tę niedbałość niewprawnej ręce dekoratora: „Dekoracje obu woluminów gradualu, już w typowej, gotyckiej konwencji, wyrysowano niewprawną ręką. Zauważalna jest chwiejna kreska, a kolejne motywy opracowane są niezdarne, zbyt „ciężko”, niekiedy nieproporcjonalnie w stosunku do całej kompozycji, tak jakby dekorator w sposób naśladowczy próbował odtworzyć nieznaną już pierwowzór. Owego iluminatora można widzieć jako osobę, która miała raczej znikome doświadczenie w kaligrafii”. M. F. Marszałkowski, *Średniowieczne rękopisy*, t. 1, s. 127.

³⁵ Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szłagi w Pelplinie, ms. 421 (622): *Chronica Monasterii Sacri Ordinis Cisterciensium Pelplini*, t. 1, s. 39: „Res annotata est in antiquissimo codice gradualis, quod in nostro monasterio contigerit videtur verisimile ex eo quod liber est antiquissimus et propter sui vetustatem putatur de Doberano allatus in primo fratrum adventu, nec videtur causa cur alieni monasterii non expresso eius nomine infortunium taliter in libro nostro annotaretur”. O powiązaniu wpisu z kroniki pelplińskiej z dwutomowym gradualem rozważał zarówno T.T. Chmielecki jak i E. Hinz – zob. T. Chmielecki, *Dwutomowy gradual*, s. 102; E. Hinz, *Notacja muzyczna*, s. 44.

Bibliografia

- Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, wyd. J.M. Canivez, Louvain 1933-1941.
- Bartkowski B., *Hymn Gloria Laus w polskich zabytkach choralowych*, „Musica Medii Aevi” 1977, t. 6, s. 65–87.
- Błaszczuk I., *Iluminacje średniowiecznych rękopisów ze zbiorów pomorskich*, „Gdańskie Studia Muzealne” 1981, t. 3, s. 107–125.
- Bruski K., Konieczny A., *Pogódki-Pelplin*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2, *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, Poznań 1999, s. 299–313.
- Chachulska I., *O trzech zabytkach muzyczno-liturgicznych z kolekcji Baworowskich przechowywanych w Bibliotece Narodowej*, „Muzyka” 2021, t. 66, nr 1, s. 49–80.
- Chmielecki T. T., *Dwutomowy gradual cysterski ms. 118 i 119 z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie w świetle europejskiej i polskiej tradycji liturgiczno-muzycznej. Studium źródłoznawcze*, Romae 1994.
- Ciemnołoński J., Pasierb J. St., *Pelplin*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Feicht H., *Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu*, „Musica Medi Aevi” 1965, t. 1, s. 9–52.
- Góra B., *Książka w kulturze pelplińskiego konwentu cystersów (1276–1823) w świetle zachowanej kroniki klasztornej i księgozbioru*, „Rocznik Gdański” 2001, t. 61, nr 2, s. 105–123.
- Hinz E., *Cechy paleograficzne graduau Rkp 118 (449) i 119 (450) z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Lublin 1960 (maszynopis).
- Hinz E., *Cechy paleograficzne średniowiecznych graduauów cysterskich z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Studia Pelplińskie” 1988, t. 19, s. 313–329.
- Hinz E., *Notacja muzyczna graduau rkp. 118/119 z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Musica Medi Aevi” 1969, t. 3, s. 43–58.
- Hinz E., *Z dziejów muzyki kościelnej w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1994.
- Kujot S., *Kronika Pelplińska. Szkic bibliograficzny*, Poznań 1876.
- Kujot S., *Opactwo pelplińskie*, Pelplin, 1875.
- Kuźmak K., *Bernard z Clairvaux. Kult*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszuk, Z. Sułowski, t. 2, Lublin 1976, szp. 306.
- Maciejewski T., *Kyriale cysterskie w najstarszych rękopisach polskich (XIII–XIV w.)*, „Musica Medi Aevi” 1969, t. 3, s. 59–90.
- Maître C., *Authority and Reason in the Cistercian Theory of Music*, „Cistercian Studies Quarterly” 1994, t. 29, nr 2, s. 197–208.
- S. R. Marosszéki, *Les origines du chant cistercien: recherches sur les réformes du plain-chant cistercien au XIIe siècle*, „Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis”, 1952, t. 8, fasc. 1/2.
- Marszałkowski M. F., *Rękopisy średniowieczne pelplińskich cystersów*, „Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie” 2021, t. 22, s. 15–26.
- Marszałkowski M. F., *Doberaner Handschriften in der Bibliothek des Prieserseminars in Pelplin*, [w:] *Die Ausstattung des Doberaner Münsters. Kunst im Kontext*, Hg. G. Weilandt, Petersberg 2017, s. 185–189.

- Marszałkowski M. F., *Handschriften Doberaner Provenienz in der Diözesanbibliothek Pelplin*, „Convent, Beiträge zur Geschichte des Klosterwesens in Mecklenburg und Vorpommern” 2020, t. 8, s. 44-71
- Marszałkowski M. F., *Średniowieczne rękopisy iluminowane z cysterskiego skryptorium w Pelplinie*, t. 1-2, Toruń 2024.
- Miazga T., *Notacja gregoriańska w świetle polskich rękopisów liturgicznych*, Graz 1984.
- Morawski J., *Polska liryka muzyczna w średniowieczu. Repertuar sekwencyjny cystersów (XIII–XVI w.)*, Warszawa 1973.
- Morawski J., *Historia muzyki polskiej*, t. 1, *Średniowiecze. Cz.1: do roku 1320*, Warszawa 2006.
- Morawski J., *Ze studiów nad sekwencjami cysterskimi w Polsce*, „Musica Medi Aevi” 1965, t. 1, s. 69-88.
- Nadolny A., *Najstarsze rękopisy cysterskie w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, [w:] *Biblioteki i skryptoria cysterskie na Pomorzu. Pelplin 23–25 maja 2008*, red. A. Słyszewska, Pelplin 2010, s. 75-90.
- Nierzwicki K., *Zabytki piśmiennictwa*, [w:] *Skarby Pelplina*, red. R. Ciecholewski, Pelplin 1999, s. 187–237.
- Nierzwicka M., *Iluminacje rękopisów dawnego opactwa cystersów pelplińskich. Średniowieczne kodeksy ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, [w:] *Pelplin: 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*, red. D. Dekański, B. A. Grenz, A. Słyszewska, A. M. Wyrwa, Pelplin–Tczew 2002, s. 169–197.
- Pasierb J., *Pelplin i jego zabytki*, Pelplin 1993.
- Pikulik J., *Indeks śpiewów ordinarium missae w gradułach polskich do 1600*, [w:] *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*, t. 2, red. J. Pikulik, Warszawa 1978, s. 139–272.
- Pikulik J., *Śpiewy Alleluia o Najświętszej Maryi Pannie w polskich gradułach przedtrydenckich*, [w:] *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*, t. 6, red. J. Pikulik, Warszawa 1984.
- Pikulik J., *Polskie graduły średniowieczne*, Warszawa 2001.
- Rozanow Z., *Ikonoğrafia rękopisów biblioteki cystersów w Pelplinie a ich gatunki literackie*, [w:] *Treści dzieła sztuki. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Gdańsk, grudzień 1966*, red. M. Witwińska, Gdańsk 1969, s. 33–52.
- Sutkowski A., *Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych*, „Musica Medi Aevi” 1965, t. 1, s. 51–68.
- Szendrei J., *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII–XVI wieku*, [w:] *Notae musicae artis*, red. E. Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 187–281.
- Wałkowski A., *Biblioteka klasztorna jako miejsce pracy średniowiecznego uczonego. Rozważania na tle badań piśmiennictwa cystersów*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2005, t. 83, s. 105–138.
- Wenta J., *Świadectwa fundacji pelplińskiej. Na marginesie «fundatio» i pierwszych dokumentów*, [w:] *Pelplin: 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*, red. D. A. Dekański i in., Pelplin–Tczew 2002, s. 27–37.

Wojtkowski J., *Przedmiot liturgicznego kultu Matki Boskiej w Polsce XIII wieku*, „Studia Warmińskie” 1965, t. 2, s. 205–259.

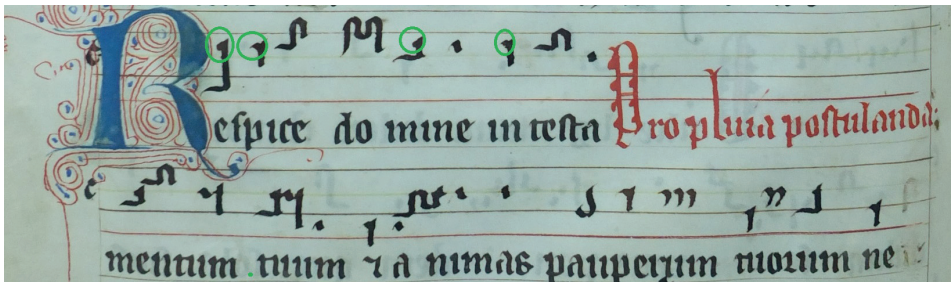
Wolnik F., *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002.

Wyrwa A. M., *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999.

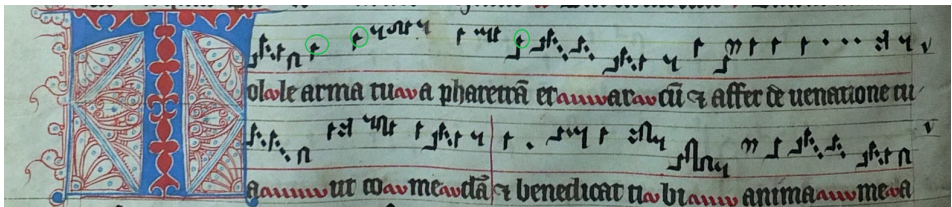
Irina Chachulska – dr, adiunkt w Zakładzie Muzykologii Instytutu Sztuki PAN; w latach 2017–2022 wykładała chorał gregoriański na II Wydziale Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina. Absolwentka Instytutu Muzykologii KUL oraz Muzyki Kościelnej na UMFC. Jej zainteresowania badawcze obejmują zagadnienia paleografii muzycznej, źródłoznawstwa i kodykologii oraz średniowiecznej liturgii i śpiewu Kościoła Zachodniego. Aktualnie prowadzi badania skoncentrowane wokół cysterskich średniowiecznych źródeł chorałowych. Prowadzi polską sekcję bazy CANTUS (Plainchant Sources in Poland – Cantus Planus in Polonia), jest członkinią zespołu badawczego Manuscripta.pl – A guide to medieval manuscript books in Polish collections.
e-mail: irina.chachulska@ispan.pl

il. 1: Pelplin, Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szlagi, 119 (450), f. 1r.
 Fot. M. F. Marszałkowski.

il. 2: Pelplin, Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szlagi, 118 (449), f. 104v, Fot. M. F. Marszałkowski.

il. 3: Pelplin, Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szlagi, L 36, f. 39v. Fot. M. F. Marszałkowski.